

The struggle for the hetman's mace after the death of Ivan Skoropadsky (1722–1727)

Oleksandr I. Kryvoruchko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: krivoruchkoa62@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Sviatoslav V. Danylenko

Dragomanov Ukrainian State University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: s.v.danylenko@udu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Abstract.

*The purpose of the article is to examine the struggle between representatives of various groups of Cossack leaders in the Hetmanate and beyond for the hetmanate government after the death of I. Skoropadsky. This Ukrainian resistance occurred during a tragic period in the history of the Ukrainian Cossack state, when Peter I intensified his attack on its rights, attempting to eliminate the hetmanate and replace it with the rule of an imperial institution – the Little Russian Collegium. Even during a certain liberalisation of Ukrainian politics by the governments of Catherine I and Peter II, the strategic goal of the Moscow rulers remained unchanged – to transform the Hetmanate into one of the provinces of the Russian state. The article highlights the opposition to this Moscow offensive by Cossack leaders, who balanced between defending the autonomy of the Hetmanate and realising their ambitions for power. One of the important components of the Cossack elite's resistance to imperial pressure was the desire to restore the hetmanate as an important attribute of the autonomy of the Cossack state. **The research methodology** is based on a combination of the principles of historicism, objectivity, polyfactoriality and systematicity with general scientific principles (generalization, synthesis and analysis) and special-historical (problem-chronological, historical-comparative) research methods, which created conditions for an unbiased interpretation of the course of historical processes. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive study and comparative analysis of the power aspirations of P. Polubotka, D. Apostol, and P. Orlyk against the background of the Cossack elders' resistance to imperial pressure. The author attempted to characterize a number of aspects of the struggle for the hetman's mace by representatives of various groups of Cossack officers in the 1720s, which remain insufficiently studied or require new rethinking. **Conclusions.** The confrontation between the Moscow authorities and the Cossack leaders regarding the autonomy of the Hetmanate, which began, in fact, as early as 1654, became especially acute at the end of the reign of Peter I. The tsar's actions (subordination of the Hetmanate to the Senate, restriction of the rights of the Cossack leaders, prohibition of electing a hetman, transfer of the territory of the Ukrainian regiments under the control of Velyaminov's board) actually undermined the autonomy of the Cossack state. The forms of resistance of the Ukrainian elders to imperial pressure were various actions aimed at preserving the rights and freedoms of the Cossack state: preserving Cossack institutions, seeking support and assistance from foreign states, and fighting to preserve their own power. It is a pity that during a difficult and responsible time for the Hetmanate, its sincere patriots P. Polubotka, D. Apostol, and P. Orlyk did not always manage to unite their efforts to protect the rights of the Ukrainian people. This only played into the hands of tsarism, which, by inciting enmity among the elders, implemented its aggressive policy of incorporating Ukrainian lands.*

Keywords: Hetmanate, Petro I., P. Polubotok, D. Apostol, P. Orlyk, Hetman government.

**Боротьба за гетьманську булаву після смерті Івана Скоропадського
(1722–1727 рр.)**

Олександр Криворучко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: krivoruchkoa62@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9702-9250>

Святослав Даниленко

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: s.v.danylenko@udu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Анотація.

Метою статті є дослідження боротьби представників різних груп козацької старшини в Гетьманщині та за її межами за гетьманський уряд після смерті І. Скоропадського. Цей український спротив припав на трагічний період в історії Української козацької держави, коли Петро I посилив наступ на її права, намагаючись ліквідувати гетьманську владу та замінити її правлінням імперської установи – Малоросійської колегії. Навіть під час певної лібералізації української політики урядами Катерини I та Петра II, стратегічна мета московських правителів залишалася незмінною – перетворити Гетьманщину в одну із провінцій російської держави. У статті висвітлено протидію цьому московському наступу козацьких старшин, що балансували між обстоюванням автономії Гетьманщини та реалізацією владних амбіцій. Однією з важливих складових протидії козацької еліти імперському тиску було прагнення до відновлення гетьманського правління як важливого атрибута автономії козацької держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів історизму, об'єктивізму, поліфакторності та системності із загальнонауковими (узагальнення, синтезу та аналізу) та спеціально-історичними (проблемно-хронологічним, історико-порівняльним) методами дослідження, що створило умови для неупередженої інтерпретації перебігу історичних процесів. **Наукова новизна дослідження** полягає в комплексному вивченні та порівняльному аналізі владних прагнень П. Полуботка, Д. Апостола та П. Орлика на тлі протистояння козацької старшини імперському тиску. Автором здійснено спробу охарактеризувати низку аспектів боротьби за гетьманську булаву представників різних груп козацької старшини в 1720-х рр., які залишаються недостатньо вивченими або потребують нового переосмислення. **Висновки.** Протиборство між московською владою та козацькою старшиною щодо автономії Гетьманщини, що розпочалося, по суті, вже з 1654 року, особливо загострилося наприкінці правління Петра I. Дії царя (підпорядкування Гетьманщини Сенату, обмеження прав козацької старшини, заборона обирати гетьмана, переведення території українських полків під управління колегії Вельямінова) фактично підривали автономію козацької держави. Формами опору української старшини імперському тиску були різноманітні дії, спрямовані на збереження прав і свобод козацької держави: збереження козацьких інститутів, пошук підтримки і допомоги іноземних держав, боротьба за збереження власної влади. Прикро, що у важкий і відповідальний для Гетьманщини час її щирим патріотам – П. Полуботку, Д. Апостолу і П. Орлику – не завжди вдавалося об'єднати зусилля для захисту прав українського народу. Це було лише на руку царизму, який, розпалюючи ворожнечу поміж старшинами, реалізовував свою агресивну політику інкорпорації українських земель.

Ключові слова: Гетьманщина, Петро I, П. Полуботок, Д. Апостол, П. Орлик, гетьманський уряд.

Постановка проблеми. Незважаючи на вагомий внесок українських вчених у дослідження різних етапів історії Гетьманщини, низка важливих питань, які стосуються політичних процесів у 1720-х роках, залишаються недостатньо вивченими або вимагають нового переосмислення. Зокрема, більшої уваги потребує дослідження біографічного матеріалу претендентів на гетьманський уряд, які мали відношення до формування їх владних амбіцій. Це ж стосується й характеристик методів, до яких вдавалися претенденти для реалізації своїх планів. Недостатньо висвітленими є питання, що стосуються ставлення московської влади до різних кандидатів на гетьманський уряд та вплив суперництва українських старшин на перебіг політичних процесів у козацькій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою джерельної бази дослідження є збірники документів тієї епохи, що містять, зокрема, епістолярну спадщину П. Орлика, Д. Апостола, І. Мазепи (Павленко С. (упор.), 2007; Станіславський В. (упор.), 2002; Пришляк, 2010), універсали, накази, інструкції, листи та інші документи П. Полуботка (Ринсевич В. (упор), 2008). Не втратили актуальності праці з біографій українських гетьманів, що складають науковий доробок відомих українських істориків М. Грушевського (Грушевський, 2005), М. Костомарова (Костомаров, 1990), І. Борщака (Борщак, 1991), Б. Крупницького (Крупницький, 1991; Крупницький, 2004), В. Горобця (Горобець, 2009), О. Гуржія (Гуржій, 2004). Виникненню та становленню ранньомодерної Української держави (Гетьманщини) та героїчній боротьбі проти намагань московської влади обмежити її суб'єктність, уніфікувати самобутні державні порядки до загальноімперських зразків присвячена ґрунтовна праця В. Горобця «Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля» (Горобець, 2024). Важливу інформацію про механізм формування і функціонування козацької еліти Гетьманщини протягом 1648–1782 рр., що, зокрема, включає цінні бібліографічні дані козацьких старшин, містить праця В. Кривошеї «Козацька еліта Гетьманщини» (Кривошея, 2008). Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлені у працях О. Кресіна (Кресін, 2003), Т. Чухліба (Чухліб, 2019), Т. Таїрової-Яковлевої (Таїрова-Яковлева, 2019), І. Кривошеї (Кривошея, 2023), О. Сліпушко (Сліпушко, 2024).

Виклад основного матеріалу дослідження. Петро I, маючи на меті обмеження, а згодом скасування інституту гетьманства та ліквідацію автономії козацької держави, 29 квітня 1722 р. підписав підготовлений Сенатом указ про запровадження Малоросійської колегії. Іван Скоропадський розгорнув активну діяльність щодо збереження українських політичних реалій. Упродовж кількох місяців перебування в Росії гетьман звертався із клопотання про збереження в Гетьманщині старих порядків до царя, намагався заручитися підтримкою впливових осіб: сенаторів, міністрів, духовних ієрархів – усі його зусилля виявилися марними. Розриваючись між державними справами і родинними конфліктами (майнові суперечки між його донькою від першого шлюбу Іриною та гетьманшею Анастасією Маркович (Кривошея, 2023, с. 69), І. Скоропадський в ніч на 04 липня 1722 р. помер.

Після смерті гетьмана в указі Сенату від 10 липня 1722 р. управління Гетьманщиною передавалося «чернігівському полковнику Полуботку» спільно з генеральною старшиною (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 404–405). На думку В. Горобця, це свідчило про запровадження в Україні колегіальної форми правління. До того ж принциповим нововведенням стало й зобов'язання козацького уряду погоджувати свої дії з Малоросійською колегією (Горобець, 2024, с. 88).

Такі дії російської влади свідчили про прагнення ліквідувати сам гетьманський уряд як важливий атрибут автономії козацької держави. На жаль, згодом у своїх листах (зокрема, до О. Меншикова) Полуботок називає себе не наказним гетьманом, а полковником (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 402–403). До речі, у відомих Коломацьких чолобитних Полуботок теж іменується полковником чернігівським (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 624).

Основними претендентами на гетьманську булаву після смерті І. Скоропадського були Павло Полуботок і Данило Апостол. Дослідники Гетьманщини кінця XVII – першої третини XVIII ст. неоднаково характеризують їх взаємини. В одних працях їх змальовують соратниками чи бодай однодумцями (Грушевський, 2005; Полонська–Василенко, 1995; Горобець, 2009), а в інших – опонентами (Липинський, 1995). Окремі дослідники наголошують, що, будучи конкурентами на гетьманський уряд, П. Полуботок та Д. Апостол спільно діяли проти московського наступу на Гетьманщину (Крупницький, 2004). Безумовним є те, що у справі захисту прав Гетьманщини їхні погляди збігалися, хоча життєві шляхи то перетиналися, то йшли врізнобіч.

На початку гетьманування Івана Мазепи група старшин, прибічників усуненого від влади І. Самойловича, розпочала боротьбу проти нового гетьмана. До змовників приєдналися й Леонтій і Павло Полуботки, що не дивно, зважаючи на їх родинні зв'язки з усунутим гетьманом – дружиною П. Полуботка була небога І. Самойловича Єфимія. Як зазначає Віктор Горобець, вже наприкінці 1687 р. Л. Полуботок, маючи на меті повалити чинного гетьмана, вступив у зносини з кримським ханом (Горобець, 2009, с. 11).

Про контакти Л. Полуботка з Бахчисараєм повідомляв Мазепу через свого посланця Василя Іскрицького (до речі, родича Данила Апостола) коронний гетьман Станіслав Яблоновський. Останній запевняв, що має листи переяславського полковника до кримського хана (Станіславський В. (упор.), 2002, с. 11).

Д. Апостол на той час теж займав антигетьманівську позицію. За свідченням Б. Крупницького, миргородський полковник писав «до запорожців без відома його Гетьманського противні на збурення народу малоросійського листи» (Крупницький, 2004, с. 22).

У протистоянні з старшинською опозицією І. Мазепа вдався до швидких і дієвих заходів. Ряд змовників позбавили урядів, частина була ув'язнена, інших вислали за межі Гетьманщини. Зокрема, до Москви відправили головного натхненника опозиціонерів М. Самойловича. Промовистий штрих до характеристики позиції московської влади: його там не переслідували, а навіть залишили йому чин царського стольника. Не оминули репресії й переяславського полковника Л. Полуботка, якого теж позбавили полковницького уряду й згодом вислали до Московії. Втратив полковницький пернач і Д. Апостол. Однак, напередодні війни з Кримом, І. Мазепа повернув частині переслідуваних старшин попередні уряди. Д. Апостол та Л. Полуботок теж отримали гетьманське прощення.

Згодом, у 1691 р. у ході слідства в так званій «справі ченця Соломона» прізвища П. Полуботка та Д. Апостола знову перетнулися. Як виявилось, Соломон, за яким стояла ворожа до Мазепи партія, яку очолював М. Самойлович, сфальсифікував антиросійські листи І. Мазепи до короля Речі Посполитої Яна III Собеського та великого коронного гетьмана С. Яблоновського (Павленко С. (упор.), 2007, с. 279–280). «Підміну» було розвінчано. Батька та сина Полуботків, викритих у причетності до «справи», за наказом гетьмана запроторено до в'язниці.

За свідченням М. Костомарова, П. Полуботок нібито намагався попередити І. Мазепу про змову проти нього через Д. Апостола (Костомаров, 1990, с. 405). Б. Крупницький наводить протилежну інформацію – у 1692 р. Д. Апостол «обвинувачує П. Полуботка перед гетьманом як людину, що має злі замисли на життя Мазепи» (Крупницький, 2004, с. 23).

У листі І. Мазепи до московських царів міститься пряме обвинувачення Полуботків у зраді: Павла – в тому, що, «перебуваючи в Москві, не застеріг нас, володаря свого, як йому належало, тільки помічником Мишкові став, шукали голови нашої і зла всій старшині, і незадоволення народу»; Леонтія – що «у Переяславі на полковництві перебуваючи, промишляв про гетьманство і бажав нам, гетьману, і всім, при нас будучим погібелі» (Горобець, 2009, с. 18).

Полуботків було покарано: ув'язнено, відібрано всі маєтності, хоча згодом їх випустили на волю. Л. Полуботок, що підірвав здоров'я у в'язниці, невдовзі помер, а П. Полуботок продовжував упродовж тривалого часу перебувати в опалі, виконуючи зрідка малозначні доручення гетьманського уряду. Тому блискавичний кар'єрний зліт П. Полуботка у 1705 році (він обійняв уряд чернігівського полковника після смерті Юхима Лизогуба) став певною загадкою для дослідників. Зокрема, Віктор Горобець наголошує на унікальності для номенклатурної традиції Гетьманату такого стрімкого службового злету П. Полуботка (Горобець, 2009, с. 19).

На час з'єднання І. Мазепи зі шведами Чернігівський полк разом із Стародубським, Ніжинським і Переяславським перебували у московському таборі під керівництвом наказного гетьмана І. Скоропадського (їх планували залучити до воєнних дій на півночі). Тому на скликаній Петром I Глухівській раді (1708 р.) П. Полуботок разом з іншими полковниками (стародубським І. Скоропадським, переяславським С. Томарою (Тамарою) та наказним полковником ніжинським Л. Жураківським (Гуржій, 2004, с. 56) представляли вищий прошарок козацької старшини. За цих обставин твердження М. Костомарова, що «Полуботок був одним із перших, хто відгукнувся на заклик царя» (Костомаров, 1990, с. 405), втрачає зміст осуду.

До речі, запорожці проігнорували указ царя взяти участь у Глухівській раді. Згодом, коли І. Скоропадський сповістив Січ про своє обрання, то його посланця кошовий К. Гордієнко побив мало не до смерті. У лютому 1709 р. Петро I у листі до Меншикова підтримав пропозицію Скоропадського щодо «переміни кошового», пропонуючи доручити виконання цієї делікатної справи Д. Апостолу. За вказівкою царя полковник особисто підібрав «добрих козаків», щоб організувати усунення від влади Гордієнка. Однак місія закінчилася невдачею (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 291).

На час проведення Глухівської ради Д. Апостол ще перебував у шведському таборі і до списку присутніх на раді був включений заочно московськими писарями (як і чимало інших старшин) для того, щоб штучно збільшити кількість її учасників (Гуржій, 2004, с. 64). У Сорочинці полковник прибув на другий день після зайняття їх росіянами (22 листопада 1708 р.). Командир російського загону Волконський у своєму донесенні Меншикову переповів твердження Апостола, «що він був при Мазепі вимушено» (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 284).

Н. Полонська-Василенко твердить про тогочасні наміри царя запропонувати гетьманську булаву Д. Апостолу (Полонська-Василенко, 1995, с. 70). Б. Крупницький теж наголошує на прихильності Петра I до Д. Апостола, на протигагу І. Мазепі, який у той час вбачав у миргородському полковнику небезпечного супротивника (Крупницький, 2004, с. 23, 29). Натомість Т. Таїрова-Яковлева твердить, що оточення царя ще за часів «справи Кочубея» сумнівалося щодо лояльності Апостола. Дослідниця наводить свідчення сотника Іскри, що Кочубей, Апостол і Чуйкевич, яких поєднували родинні зв'язки (свояки і свати), обговорювали питання щодо повалення влади Мазепи й обрання гетьманом Д. Апостола (Таїрова-Яковлева,

2019, с. 264). Коли Мазепа направив своїх довірених осіб (Трощинського та Кожуховського) щоби заарештувати Іскру і Кочубея, то Апостол попередив їх про небезпеку (Кривошея, 2008, с. 300). Проте саме Мазепа рішуче став на захист миргородського полковника: категорично відмовився його заарештовувати, що врятувало останнього від долі Кочубея та Іскри (Таїрова-Яковлева, 2019, с. 284).

На Глухівській раді І. Скоропадський кілька разів відмовлявся від гетьманського уряду, пропонуючи замість себе кандидатуру П. Полуботка. Однак Петро І настояв на його виборі. А невдовзі (після обрання Скоропадського на гетьманство) на святковій вечері в помешканні новообраного гетьмана нібито відбулася знакова подія: Настя Скоропадська зауважила на репліку сотника Забіли, що справа Мазепи програна: «Ми і гетьманству цьому не раді. Мазепа ще живий гетьман і ніхто не в силі взяти у нього булаву і гетьманства позбавити. А ми хоча і взяли гетьманство, так із примусу і це нам прощено буде» (Гуржій, 2004, с. 60). Такі обставини породжують обґрунтовані сумніви щодо щирості протекції Скоропадського Полуботку.

О. Гуржій, переповідаючи цю подію, посилається на свідчення О. Лазаревського. Однак до інформації останнього варто відноситися з певним сумнівом. Зокрема, М. Грушевський, аналізуючи працю історика «Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIII ст.», зазначав, що «школа Лазаревського, слідяча гріхи української старшини супроти козацтва і народних мас...забувала зазначити сю другу сторону медалі [йдеться про самопожертву старшини], й результатом бувала не раз односторонність. З сього боку характерне було становище самого Лазаревського супроти традиційного мученика старшини – Полуботка» (Грушевський, 2005, с. 575). На думку М. Грушевського, оцінку діяльності П. Полуботка як пригноблювача народних мас поділяли О. Єфименко та частково Я. Шульгін (Грушевський, 2008, с. 224).

Іншу характеристику П. Полуботка зустрічаємо в роботах В. Липинського. Так, на думку історіофоса, в Гетьманщині в добу Петра І суперничали дві течії (революційна і консервативна), що чинили спротив московському тиску, де «кандидатом першої течії був щирий і гарячий реформатор Полуботок; кандидатом другої, лояльний, розважливий, твердий консерватист – Іван Скоропадський» (Липинський, 1995, с. 318).

Варто зазначити, що І. Скоропадський більше симпатизував Д. Апостолу, ніж П. Полуботку. Так, у січні 1722 р., від'їжджаючи до Петербурга, І. Скоропадський висловив бажання призначити на уряд наказного гетьмана миргородського полковника. Той відмовився (на думку Б. Крупницького, через напружені стосунки з Анастасією Скоропадською (Крупницький, 2004, с. 30). Лише після відмови Д. Апостола наказним гетьманом визначено П. Полуботка.

У липні 1722 р. у зв'язку зі смертю І. Скоропадського частина старшин (Савич, Чарниш, Маркович) подала Петру І чолобитну з проханням про дозвіл на обрання нового гетьмана. У чолобитній чернігівський полковник П. Полуботок визначався як достойна кандидатура на гетьманський уряд. Д. Апостол на той час очолював козацький контингент у Низовому поході. Після повернення на нетривалий час до Гетьманщини наприкінці 1722 р. він, за посередництва Меншикова, звертається з черговою чолобитною до Петра І із проханням нагородити «за вірну службу в Малоросії гетьманом на місце покійного гетьмана пана Скоропадського» (Пришляк, 2010, с. 391).

Сенат наприкінці квітня 1723 р. надіслав розпорядження П. Полуботку прибути до Санкт-Петербургу із частиною генеральних старшин (Савичем і Чарнишем). Ігноруючи вказівку московського уряду, П. Полуботок у травні оголошує про скликання в Глухові старшинської ради для підготовки чергових чолобитних цареві про обрання гетьмана та відкликання з Гетьманщини колегії Вельямінова. Старшина, побоюючись царського гніву, не відгукнулася на цей заклик. З тієї ж причини невдачею закінчилася спроба Полуботка на початку червня зібрати підписи старшин під аналогічними проханнями до Петра І.

На початку червня 1723 р. Полуботок із старшинами від'їздять до Петербургу. А імператор 23 червня видає відомий указ, який стосувався українських справ. У ньому містилося звинувачення козацьких гетьманів (від Хмельницького до Скоропадського) у зраді; наголошувалося на тому, що вибори гетьмана відбудуться після підбору надійної кандидатури (отже, вибори набували формального характеру); найвищою владною інституцією визначалася колегія Вельямінова та містилася заборона надсилати царю прохання про гетьманські вибори. Фактично імператор ліквідував гетьманський уряд. До того ж саме нагадування про проведення нових гетьманських виборів відтепер ставало смертельно небезпечним (Горобець, 2016, с. 94).

У середині вересня Полуботок у столиці подає цареві нові чолобитні, де, зокрема, містилась пропозиція «замість Малоросійської колегії встановити генеральний суд із семи персон» (Горобець, 2016, с. 94). Розгніваний цар перевів справу козацьких старшин до Таємної канцелярії, а до Гетьманщини було відправлено лейб-гвардії майора Олександра Румянцева для ведення слідства щодо «зради» старшини (зв'язки гетьманців із П. Орликом).

Зі свого боку, Д. Апостол наприкінці серпня 1723 р. у козацькому таборі на р. Коломак ініціює направлення нових чолобитних цареві (з проханнями та аналогічними побажаннями П. Полуботка) (Ринсевич В. (упор), 2008, с. 618–624). Пропозицію Д. Апостола, незважаючи на пряму заборону таких дій царем (указ від 23 червня 1723 р.), підтримали майже всі старшини (окрім Ніжинського полку) (Кривошея, 2008, с. 291–293).

Наприкінці жовтня 1723 р. Коломацькі чолобитні були відправлені до Петербурга. Їх подання суперечило царській волі, то ж реакція імператора не забарилася. Отримавши 10 листопада чолобитні, цар одразу ж віддав наказ про арешт та ув'язнення в Петропавлівській фортеці тих старшин, які перебували у столиці. А згодом така ж доля спіткала й Д. Апостола та інших підписантів Коломацьких чолобитних.

Після смерті Петра I (січень 1725 р.) його наступники на російському троні – Катерина I та Петро II (а в дійсності «пташенята гнізда Петра», які засідали у Верховній таємній раді), під тиском внутрішніх і зовнішніх політичних чинників були змушені піти на певну лібералізацію суспільно-політичних відносин щодо України.

Так, у лютому 1725 р. указом Катерини I українських старшин, ув'язнених у Петропавлівській фортеці, звільнено з-під арешту, а в березні 1726 р. їм дозволено повернутися до Гетьманщини. Тоді ж на засіданні Верховної таємної ради обговорювалося питання про доцільність відновлення гетьманського уряду. Окремі царедворці виступали проти такого кроку. Зокрема, П. Толстой, який наголошував, що Петро I відмовився від виборів гетьмана після смерті І. Скоропадського «щоби Малу Росію до рук прибрати» (Мельник, 1998, с. 95). Варто зазначити, що в ході обговорення долі козацької старшини мова йшла «особливо про полковника миргородського Данила Апостоленка» (Крупницький, 2004, с. 63).

Після смерті Катерини I Петро II у травні 1727 р. ухвалив скасувати всі запроваджені Малоросійською колегією податки та відновити гетьманський уряд.

В. Горобець, аналізуючи праці попередників, виділяє ряд причин таких кардинальних змін у московській політиці щодо українських справ (Горобець, 1998, с. 282–284). По-перше, це зміцнення позицій опонентів петровським нововведенням, зокрема, родовитого боярства, що прагнуло ліквідувати колезьку форму управління та повернути дореформену одноосібну (Грушевський, 1990, с. 255 та ін.). По-друге, прагнення імперської влади заручитися прихильністю козацької верхівки перед загрозою чергової війни з Туреччиною (Грушевський, 1990, с. 254; Мельник, 1998, с. 95). Важливу роль відіграли скарги на зловживання Малоросійською Колегією (Грушевський, 1990, с. 255; Полонська–Василенко, 1995, с. 85). Промовистим у цьому плані був давній конфлікт між Меншиковим і Вельяміновим щодо визначення меж володінь князя в Україні та стягнення із них податків (витоки конфронтації – так звана «Почепська справа» (Горобець, 2016, с. 94). Слід виділити здійснення царським урядом заходів, спрямованих на нейтралізацію дій П. Орлика, який намагався привернути увагу до українських справ європейських правителів (наприклад, утворення Ганноверської коаліції) (Борщак, 1991, с. 92; Крупницький, 2004, с. 65; Крупницький, 1991, с. 57). Окреме місце займають особисті майнові та політичні інтереси Меншикова, який у боротьбі з іншими впливовими російськими сановниками намагався заручитися підтримкою української старшини (Грушевський, 1990, с. 255; Субтельний, 1994, с. 143; Горобець, 1998, с. 288–289).

Щодо останнього твердження, то досить цікавим є опубліковане Б. Крупницьким донесення польського посла у Петербурзі Ле-Форта. Посол інформував короля, що Меншиков, втрачаючи вплив на молодого царя та передбачаючи неминучу опалу, прагнув випросити для себе посаду гетьмана в Україні (іншими словами, Меншиков намагався реставрувати гетьманський уряд «під себе») (Крупницький, 2004, с. 79). Така версія здається цілком достовірною, особливо з огляду на інші відомі вдалі чи невдалі амбіційні проекти князя (наприклад, намагання посісти курляндський престол чи заручини його дочки Марії з Петром II).

Більшість істориків висловлюють думку, що на той час кандидатура Д. Апостола на гетьманський уряд була поза конкуренцією. Адже окрім визначних особистих якостей, авторитету в українському суспільстві, Апостол мав серйозну підтримку й багатьох впливових російських сановників (Голіцина, Толстого, Апраксина, Головіна, Ягужинського тощо). Однак вирішальний вплив на зміцнення позицій Апостола забезпечила протекція Меншикова. Близькість у стосунках українського полковника та царського фаворита і всесильного верховника простежується у різних сферах: майновій (ще з 1709–1710 рр. Меншиков займався скупівлею волів на Україні за посередництвом Д. Апостола, сплачуючи за одного вола смішно малі ціни – 8–16 коп. (Крупницький, 2004, с. 46); особистих відносинах (син Данила – Петро, впродовж тривалого часу перебував у Петербурзі при дворі Меншикова, виховувався і здобував освіту разом із дітьми князя (Крупницький, 2004, с. 21).

Більшість старшин, представників духовенства та інших станів Гетьманщини під час консультаційних зустрічей із міністром Наумовим, відрядженим для проведення козацької ради з

обрання гетьмана, продемонстрували цілковиту підтримку кандидатури Апостола, якого й було обрано верховним правителем козацької держави.

Як зазначають окремі дослідники (Борщак, 1991, с. 105; Субтельний, 1994, с. 126; Крупницький, 2004, с. 62; Крупницький, 1991, с. 46, 57; Кресін, 2003, с. 341), певні шанси на те, щоби посісти гетьманський уряд мав і Пилип Орлик. Такі висновки істориків ґрунтуються на аналізі перебігу подій, пов'язаних із діяльністю так званої Ганноверської коаліції та свідченнями самого П. Орлика про підтримку його планів впливовим при дворі Катерини I голштинським герцогом Карлом Фрідріхом, чоловіком дочки цариці Анни. Як згадуватиме Орлик у червні 1728 р., цариця внаслідок герцогських заходів поставилася прихильно до його кандидатури на гетьманство, але коли залишилося тільки підписати декрет, вона померла (Крупницький, 2004, с. 65).

Щодо характеристики особистих відносин між П. Орликом і Д. Апостолом, то вони впродовж років зазнавали кардинальних трансформацій. Певне заперечення викликає твердження О. Субтельного, що Орлик, характеризуючи Апостола як «молдавського негідника», «завжди був у поганих стосунках із колишнім миргородським полковником, якого вважав людиною низького походження та надзвичайно пристосовницької вдачі» (Субтельний, 1994, с. 130, 135). П. Орлик ще на посаді кафедрального писаря Київської митрополії відзначився панагіриком Д. Апостола, приуроченому перемозі козацького війська під зверхністю миргородського полковника над кримськими татарами в 1692 р. (Пришляк, Г'єськов'як, Циганок, 2019). З часом відношення Орлика до Апостола змінилися.

А щодо «низького» походження полковника, то відомий дослідник козацької старшини В. Кривошея, посилаючись на генеалога Лобанова–Ростовського, зазначав, що Данило був сином Єфрема Апостола (шляхтича гербу «Юньчик» ротмістра у князя Я. Вишневецького) і доньки молдавського боярина Катаржи (Кривошея, 2008, с. 300).

Про напружені відносини, що згодом склалися між П. Орликом та Д. Апостолом, свідчить й лист П. Орлика своєму давньому протектору С. Яворському від 01 червня 1721 р., в якому він просить прощення і заступництва (Павленко С. (упор.), 2007, с. 346–364). Окрім того, Орлик обурюється діями старшин, які повернулися під зверхність царя, і звинувачують його одного у підтримці «зради» І. Мазепи. Він вказує на тих старшин, які не лише поділяли наміри Мазепи виступити проти царя, але нібито підбурювали гетьмана до такого спротиву (Іван Чарниш, полковники Дмитро Горленко, Данило Апостол та Дмитро Зелінський, генеральний осавул Іван Ломиковський) (Павленко С. (упор.), 2007, с. 351, 359). Зокрема, Орлик свідчить, що полковники та генеральні старшини, перебуваючи у Києві у 1706 р., для вироблення антимосковських дій часто збиралися у Ломиковського, «а особливо повсякденно до полковника миргородського, у якого і про засоби оборони своєї радилися, і пакти Гадяцькі читали, які той же полковник миргородський з бібліотеки Печерської взяв був» (Павленко С. (упор.), 2007, с. 352).

Варто зазначити, що у 1703 р. за дорученням І. Мазепи стародубський писар Опанас Покорський (нібито від імені полковника Михайла Миклашевського, тоді наказного гетьмана козацького війська в Литві) вів таємні перемовини з троцьким каштеляном Міхаїлом-Казимиром Котелом щодо майбутніх україно-польських взаємин. У пропозиціях польсько-литовської сторони, представленої Котелом, йшлося про перехід Гетьманщини до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди: «щоб Україна в той же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське» (Чухліб, 2019, с. 123–124). Д. Апостол пізніше засвідчував, що І. Мазепа лише в листопаді 1708 р. ознайомив полковників і генеральну старшину з універсалом С. Лещинського, де йшлося про надання «Україні вольностей як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському» (Чухліб, 2019, с. 116). Ця інформація, по суті, заперечує пізніше обвинувачення П. Орлика щодо безпосередньої (чи не першорядної) участі Д. Апостола у виробленні умов козацько-польської угоди.

Гетьман-вигнанець не виключав різних шляхів повернення до влади в Україні. У ноті до учасників Суасонського конгресу (1728 р.) він заперечує виборний характер влади Апостола, наголошуючи на тому, що його на посаду гетьмана призначив царський уряд. А в меморандумі до Шведського королівства Орлик пропонує добиватися від російської влади надання йому титулу товариша (заступника) гетьмана Апостола (після смерті останнього він мав обійняти гетьманську посаду) (Кресін, 2003, с. 341).

На думку Субтельного, обрання на гетьманство Апостола сприяло послабленню політичної напруги в Гетьманщині, що ставило під сумнів «підняти революцію в Україні» П. Орликом. Дослідник наголошує, що певна лібералізація української політики урядами Катерини I та Петра II «робило амністію дедалі привабливішою для запорожців» (Субтельний, 1994, с. 143–144). Враховуючи те, що Орлик відводив низовикам чільне місце у своїх політичних комбінаціях, послаблення впливу на них він мав би сприймати як серйозну втрату.

Відношення запорожців до Д. Апостола кардинально змінилися. У 1710 р. низовики вбачали одну з головних причин руйнації в Україні у «властолюбстві» і продажності

лівобережних старшин, передовсім Апостола, якого вони називали «здрайцею губитель ним отчизны» (Гуржій, 2004, с. 145). Про цілковиту підтримку П. Орлика запорізьким товариством доповідав гетьману генеральний бунчужний Ф. Нахимовський, який відвідав Олешківську Січ у квітні 1720 р. (Павленко, 2023, с. 93). Однак уже в 1732 р. П. Орлик у листі до сина Григора, застерігаючи його від зв'язків з низовиками, бідкається, що вони «в церковних службах згадують не моє ім'я, а миргородського полковника» (Субтельний, 1994, с. 138). На нашу думку, зміна у відношенні запорожців до Апостола була зумовлена як позитивними наслідками його правління, так і клопотаннями гетьмана перед російським урядом щодо повернення низового товариства під зверхність царя.

Варто наголосити, що П. Орлик не полишав боротьби за права Гетьманщини до кінця свого життя. Навіть незадовго до смерті у своєму останньому листі від 30 серпня 1741 р. до французького канцлера Флері гетьман визначає свою політичну місію в тому, щоби «заявляти мої права і права моєї нації на Україну» (Сліпушко, 2024).

Д. Апостол хоч і став гетьманом за підтримки московської влади, однак це не завадило йому проводити автономну політику. Упродовж нетривалого періоду гетьману вдалося добитися суттєвих успіхів в організації державного правління, суспільно-економічному та культурному житті Гетьманщини, що викликало занепокоєння російського уряду. Ще за життя Апостола російська влада прийняла рішення – після його смерті ліквідувати гетьманський уряд як форму політико-адміністративного устрою. Хоча після кончини Апостола імператриця видала маніфест, у якому обіцяла, що гетьманські вибори невдовзі буде проведено, в Гетьманщині було запроваджено нову інституцію – Правління гетьманського уряду, який за своїми функціями фактично був видозміненою Малоросійською колегією.

Висновки. Імперський уряд, відкидаючи основоположні засади козацько-московських домовленостей 1654 р., які гарантували збереження державного суверенітету Гетьманщини, розгорнув потужні інкорпораційні процеси щодо нівелювання козацької державності в загальноімперському середовищі. По суті, йшлося про трансформацію автономного статусу Гетьманщини в адміністративну одиницю імперії. У першій третині XVIII ст. козацька еліта ще мала сили протистояти московському тиску. Свідченням того є виступ І. Мазепи, спроби П. Орлика з допомогою іноземних держав відновити права Гетьманщини, опозиційна діяльність П. Полуботка, Д. Апостола та козацької старшини нововведенням Петра І. Форми українського опору були різноманітні: дії, спрямовані на збереження прав і свобод козацької держави, прагнення зберегти козацькі державні інститути, пошук підтримки і допомоги іноземних держав, боротьба за збереження власної влади. На жаль, у складний для Гетьманщини час козацька старшина не завжди проявляла консолідацію. З одного боку, намагалися протистояти московському тиску, з іншого – частина старшин співпрацювала з російською владою, прагнучи зберегти свої маєтки та статус. Це було лише на руку царизму, який, граючи на суперечностях між старшинами, реалізовував свою агресивну політику інкорпорації українських земель.

Джерела та література:

- Борщак, І.** (1991). Гетьман Пилип Орлик і Франція. *Український історичний журнал*, (8), 97–111.
- Горобець, В.** (1998). *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І*. Київ: Інститут історії України НАН України. 326 с.
- Горобець, В.** (2009). *Павло Полуботок*. Київ, Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня». 64 с.
- Горобець, В.** (2016). *Князі і гетьмани усієї Русі. "Через шаблю маєм право". Злети і падіння козацької держави 1648–1783*. Київ: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля». 352 с.
- Горобець, В.** (2024). *Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля*. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»». 320 с.
- Грушевський, М.** (1990). *Нариси історії українського народу*. Київ: Либідь. 400 с.
- Грушевський, М.** (2005). Павло Полуботок. *Твори: у 50 т. Т. 3. Серія «Суспільно-політичні твори (1907 — березень 1917)»*. Львів: Видавництво «Світ». 792 с.
- Грушевський, М.** (2005). Пам'яті Олександра Лазаревського. *Твори: у 50 т. Т. 7. Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)»*. Львів: Видавництво «Світ». 776 с.
- Грушевський, М.** (2008). Нова розправа про українську шляхту (Задніпрянську). *Твори: у 50 т. Т. 14. Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)»*. Львів: Видавництво «Світ». 432 с.
- Гуржій, О.** (2004). *Іван Скоропадський*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 312 с.
- Дорошенко, Д.** (1992). *Нарис історії України*. Том II. Київ: Глобус. 355 с.
- Костомаров, М.** (1990). *Історичні твори. Автобіографія*. Київ: Вид-во при Київ. ун-ті. 736 с.
- Кресін, О.** (2003). Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 323–348.

- Кривошея, В. (2008). *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 452 с.
- Кривошея, І. (2023). Історія козацько-старшинської родини XVIII ст. крізь документи: тестаменти Марковичів. *Echa Przeszłości*. (1). 77–87. <https://doi.org/10.31648/ep.9297>.
- Крупницький, Б. (1991). *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*. Київ: Дніпро. 78 с.
- Крупницький, Б. (2004). *Гетьман Данило Апостол і його доба*. Київ: Видавництво «Україна». 288 с.
- Липинський, В. (1995). *Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму*. Київ–Філадельфія. 470 с.
- Мельник, Л. (1998). Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя). *Розбудова держави*. № 1–2. С. 93–97.
- Павленко, С. (2023). Лист генерального булавничого Федора Нахимовського гетьману Пилипу Орлику від 20 червня 1720 р. *Сіверянський літопис*. № 6. С. 90–95. <https://doi.org/10.58407/litopis.230611>.
- Павленко, С. (упор.). (2007). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 1144 с.
- Полонська-Василенко, Н. (1995). *Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року*. Київ: Либідь. 608 с.
- Пришляк, В. (2010). З листування Данила Апостола. *Український археографічний щорічник*. Вип. 15. Т. 18. С. 384–413.
- Пришляк, В., Гжеськов'як, Р., & Циганок, О. (2019). «Щасливе пророцтво», або «Прогностик щасливий»: панегірик Пилипа Орлика миргородському полковникові Данилу Апостолу. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 203–220.
- Ринсевич, В. (упор.). (2008). *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)*. НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. Київ: [б.в.]. 720 с.
- Сліпушко, О. (2024). На пошану Великого українця: Пилип Орлик (1672–1742) і його Діярій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Вип. 2. С. 117–118. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.20>.
- Станіславський, В. (упор.). (2002). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691*. Т. 1. Київ: Інститут історії України НАН України. 480 с.
- Субтельний, О. (1994). *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Київ: Либідь. 240 с.
- Таїрова-Яковлева Т. (2019). *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*. Видання третє. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 403 с.
- Чухліб, Т. (2019). *Булава проти скіпетра. Україна у Великій Північній війні 1700–1721 років*. Київ: Арії. 352 с.

References:

- Borshchak, I. (1991). Hetman Pylyp Orlyk and France. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (8), 97–111. [in Ukrainian].
- Chukhlib, T. (2019). *Mace versus scepter. Ukraine in the Great Northern War, 1700–1721*. Kyiv: Arii. 352 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1992). *A sketch of the history of Ukraine. Volume II*. Kyiv: Hlobus. 355 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (1998). *Twilight of the Hetmanate: Ukraine during the years of Peter I's reforms*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 326 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2009). *Pavel Polubotok*. Kyiv, Zhytomyr: OP «Zhytomyrska obldrukarnia». 64 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2016). *Princes and Hetmans of All Rus'. "By the Sabre I Have the Right." The Rise and Fall of the Cossack State 1648–1783*. Kyiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho dozvillia». 352 s. [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2024). *Under the Hetman's Mace. Rights and Freedoms of the Hetmanate in Conditions of Imperial Subjugation*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»». 320 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1990). *Essays on the history of the Ukrainian people*. Kyiv: Lybid. 400 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (2005). In memory of Alexander Lazarevsky. *Tvory: u 50 t. T. 7. Seriya «Istorychni studii ta rozvidky (1900–1906)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 776 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (2005). Pavel Polubotok. *Tvory: u 50 t. T. 3. Seriya «Suspilno-politychni tvory (1907— berezen 1917)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 792 s. [in Ukrainian].

-
- Hrushevskiy, M.** (2008). A new massacre of the Ukrainian nobility (Transdnipryansk). *Tvory: u 50 t. T. 14. Seriya «Retsenzii ta ohliady (1888–1897)»*. Lviv: Vydavnytstvo «Svit». 432 s. [in Ukrainian].
- Hurzhi, O.** (2004). *Ivan Skoropadsky*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». 312 s. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M.** (1990). *Historical works. Autobiography*. Kyiv: Vyd-vo pry Kyiv. un-ti. 736 s. [in Ukrainian].
- Kresin, O.** (2003). Constitutional autonomy of Ukraine in the Russian state: realities of political confrontation and its reflection in the socio-political thought of Ukrainian emigration in the 18th century. *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 323–348. [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (1991). *Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742): his life and fate*. Kyiv: Dnipro. 78 s. [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (2004). *Hetman Danylo Apostol and his time*. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukraina». 288. [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.** (2023). The history of the Cossack-starshin family of the 18th century through documents: the wills of the Markovichs. *Echa Przeszłości*. (1). 77–87. <https://doi.org/10.31648/ep.9297> [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.** (2008). *The Cossack elite of the Hetmanate*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 452 s. [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V.** (1995). *Letters to the brother farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism*. Kyiv–Filadelfiia. 470 s. [in Ukrainian].
- Melnyk, L.** (1998). The Tsarist attack on the state sovereignty of the Hetmanate (18th century). *Rozbudova derzhavy*. № 1–2. S. 93–97. [in Ukrainian].
- Pavlenko, S.** (2023). Letter from General Fyodor Nakhimovsky to Hetman Pylyp Orlyk dated June 20, 1720. *Siverianskyi litopys*. № 6. S. 90–95. <https://doi.org/10.58407/litopis.230611> [in Ukrainian].
- Pavlenko, S.** (upor.). (2007). *The era of Hetman Ivan Mazepa in documents*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 1144 s. [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (1995). *History of Ukraine: In 2 vols. Vol. 2. From the middle of the 17th century to 1923*. Kyiv: Lybid. 608 s. [in Ukrainian].
- Pryshliak, V.** (2010). From the correspondence of Daniel the Apostle. *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk*. Vyp. 15. T. 18. S. 384–413. [in Ukrainian].
- Pryshliak, V., Gzheshkoviak, R., & Tsyhanok, O.** (2019). "Happy Prophecy" or "The Happy Forecaster": Pylyp Orlyk's panegyric to Myrhorod Colonel Danylo Apostol. *Siverianskyi litopys*. № 1. S. 203–220. [in Ukrainian].
- Rynsevykh, V. (upor.).** (2008). *Universals of Pavlo Polubotko (1722–1723)*. NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkhеohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho ta in. Kyiv: [b.v.]. 720 s. [in Ukrainian].
- Slipushko, O.** (2024). In honor of the Great Ukrainian: Pylyp Orlyk (1672–1742) and his Diary. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*. Vyp. 2. S. 117–118. <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.20> [in Ukrainian].
- Stanislavskiy, V. (upor.).** (2002). *Letters of Ivan Mazepa. 1687–1691*. T. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 480 s. [in Ukrainian].
- Subtelnyi, O.** (1994). *Mazepintsy. Ukrainian separatism at the beginning of the 18th century*. Kyiv: Lybid. 240 s. [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva T.** (2019). *Ivan Mazepa and the Russian Empire. The History of "Treason". Third Edition*. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 403 s. [in Ukrainian].